KAŞGAR'DAN TOROSLARA HAS HACİP'TEN YÖRÜKLERE SÖZCÜK HİKÂYELERİ

MUSTAFA SARI

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

/ otukennesriyat

YAYIN NU: 2337
EDEBÎ ESERLER: 1178

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-956-5

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Sözün Kitaplığı **Proje Danışmanı:** Sinan Terzi

Editör: Asuman Demir Yılmazer

Kapak Görseli: Feyza Ay

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Baskı: Pelikan Basım Matbaa ve Ambalaj Sanayi Tic Ltd Şti
Kayabaşı Mah. Ulubatlı Hasan Cad. Nu: 2H, İç Kapı Nu: 19
Başakşehir-İstanbul
Tel: (0212) 613 79 55
Sertifika Nu: 40619

İstanbul - 2025

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Mustafa Sarı: 1968 Tarsus doğumlu. İlk ve orta öğrenimini Tarsus'ta tamamladı. 1990'da Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirdi. 1993 yılında aynı üniversitenin sosyal bilimler enstitüsünde yüksek lisansını tamamladı. Aynı yıl YÖK tarafından yapılan YLS sınavı sonucunda Harran Üniversitesine araştırma görevlisi olarak atandı. 1996'da Manchester Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilim bölümünde yüksek lisans eğitimini tamamladı. 2001 yılında, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde, Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalında doktora programının tamamladı. 2002 Yardımcı Doçent, 2008 yılında doçent oldu. 2013 yılında profesör oldu.

Türkçenin Batı Dilleriyle İlişkisi ve *Erzurumlu Darir, Yüz Hadis Yüz Hikâye: Türk Dilinde Art Zamanlı Değişmeler* adlı kitapları Türk Dil Kurumu tarafından basıldı. *Esbâb ve Alâmât-ı Semerkandî* adlı eseri Palet; *Babaannemden Yörük Sözleri* adlı kitabı da Post yayınları arasında çıktı. Türkiye Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, anlam bilimi, tarihsel dil bilimi, dil ilişkileri, toplumsal dil bilimi alanlarında çok sayıda makale ve bildiriye imza atmıştır.

Halen, *Söğüt*, *Dergâh*, *Yedi İklim*, *Ihlamur, Edebice* ve 'dibace.net' gibi dergilerde, dil ve kültür alanında yazılar yazmakta; amatör olarak yağlıboya resim ve masa tenisi ile ilgilenmektedir. Evli ve üç kız çocuğu babasıdır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 11
KAŞGAR'DAN TOROSLARA; HAS HACİP'TEN YÖRÜKLERE:
İÇİMDE İĞİM YOK, DIŞIMDA ÇİĞİM YOK 15
KOKOREÇ Mİ SEVERSİNİZ ÇÖZ MÜ? 23
ÇIKMIŞ KIZ ÇIĞDAN DIŞARI 28
YÜZÜ SUSUZ 34
YUYUCU 40
CAN ALICI 47
BOĞAZINIZ ONGSUN 54
KAŞGAR'DAN TOROSLARA UZANAN BİR SÖZCÜK: YUMUŞ 64
KAŞGARLI MAHMUT KİBAR VE SAYGILI BİRİ MİYDİ? 70
YERE KUZA KOYMAMAK 76
SUYUN SESİ, HAS HACİP'İN NEFESİ 81
TÜRKÇENİN GÖNÜL GÖZÜNÜ KİM AÇTI? 91
TUZ VE EKMEĞİN BİN YILLIK HAKKINI KİME BORÇLUYUZ? 98
TUZ MU DAHA GÜZELDİR, KADIN MI? 107
KUTADGU BİLİG'DEN TÜRKÜLERE
BİN YILLIK BİR DEYİMİN İZİNDE 113
YOĞURDU YUMRUĞU İLE YEMEK 121
ALNIMIN TERİ, TIRNAĞIMIN KANI 126
BİR SÖZCÜĞÜN ÖLÜMÜNE TANIKLIK ETMEK 131
KAŞGAR'DAN TOROSLARA; DONG YÜREK'TEN DONG YAĞ'A 138
ETİN ALAGANLISI, YİĞİDİN DELİGANLISI 143

ÖN SÖZ

Uygarlığın bugünkü seviyeye nasıl ulaştığını tespit etmek ya da geçmiş medeniyetlerin izini sürmek için dünyanın her yerinde arkeolojik kazılar yapılmakta, ulusal ya da uluslararası kuruluşlar bu arkeolojik kazıların devamı için çok büyük bütçeler ayırmaktadır. Mesela, genel ağ üzerinden yayın yapan Arkeolojik Haber sitesinde verilen bilgilere göre 2023 yılında ülkemizde, 750 arkeolojik çalışma için 200 milyon liralık bütçe ayrılmış.

Bu arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan eserlerin korunması ya da sergilenmesi için de büyük bütçeler ayrılmaktadır. 20 Mart 2018 tarihli gazetelerde yazdığına göre Şanlıurfa'da yer alan ve "Göbekli Tepe" diye bilinen kazı alanında ortaya çıkartılan eserlerin korunması için 6 milyon 600 bin avroluk bütçe ayrılmış. Yine, 7 Temmuz 2019 tarihinde, Arkeolojik Haber sayfasında yer alan bilgilere göre Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO), Dünya Mirası Listesi'ne giren ve Bağdat'ın güneyinde yer alan Babil tarihi sit alanının restorasyonu için 8 milyon dolar bütçe ayırmış. Bunlara ek olarak, tarihî eserleri sergilemek ve tanıtmak için de milyarlarca lira harcanarak müzeler kurulmaktadır.

Kuşkusuz, konunun bir de insan emeğine bakan yönü var. Yüzlerce uzman, toprak altında kalmış antik bir eseri zarar vermeden gün ışığına çıkarmak için iğneyle kuyu kazar gibi çalışmaktadır.

Bütün bunları takdir makamında yazdığımı, tarihsel serüvenimizi ve bu serüvene ulus olarak neler kattığımızı tespit etmek için harcanan emeğin de paranın da boşa gitmeyeceğini, mümkünse daha fazlasını yapmamız gerektiğini vurgulamak isterim.

KAŞGAR'DAN TOROSLARA;
HAS HACİP'TEN YÖRÜKLERE:
İÇİMDE İĞİM YOK, DIŞIMDA ÇİĞİM YOK

"Mutsuz'a Kim Bakacak?"
Didem Madak'ın insanın içine işleyen o muhteşem şiirinin başlığıdır, bu soru cümlesi.

Farklı bir bağlamda yazılmış olsa da ne zaman nenemden bana kalan, bugün için kullanım sıklığı düşmüş ve kimsesi kalmamış sözler aklıma gelse Madak'ın bu şiiri dolanıyor dilime. İşte ben de ulaştım, ömrümün sonbaharına. Didem Madak gibi ben de nenemden tevarüs ettiğim sözler için kaygılanmaya başladım. Benden sonra kim bakacak nenemin sözcüklerine?

Madak, Mutsuz'u yazar arkadaşı Müjde Bilir'e teslim edip söyle bitirir şiirini:

> "Ben ölürsem maviş anne, Mutsuz için
> Dünyanın bütün sabahlarına bir bilet al.
> Ben ölürsem Mutsuz'a iyi bak!"

"En iyisi kaydetmek." diyorum, kendi kendime. Kültürel bağlamlarına sadık kalarak yazmaya çalışmak, bu öksüz sözlerin hikâyesini. Değil mi ki az buçuk mürekkep yalamışlığım var, değil mi ki elim kalem tutuyor ve değil mi ki halen hafızamda taze bu hikayeler, bana düşmez mi yazmak! Hem ne diyordu, Cemil Meriç: Denize atılan bir şişe, her kitap. Asırlar, kumsalda oynayan birer çocuk. İçine gönlünü boşalttığın şişeyi belki açarlar, belki açmazlar. Açılması umuduyla…

Başlığa aldığım kalıp sözü nenem çok kullanırdı. Eminim ki siz ilk defa duydunuz. "İçimde kıskaçlık, haset, aç-

KOKOREÇ Mİ SEVERSİNİZ ÇÖZ MÜ?

Başlıkta kullandığım "çöz" sözünün standart Türkçenin bugünkü mantığı içinde pek de bir karşılığının olmadığını ve şimdilik kaydıyla, sözcüğü başlıktaki bağlama çok uygun bulmadığınızı biliyorum. Şimdilik, diyorum çünkü yazı bitince anlaşılacak, işin iç yüzü.

Türk Dil Kurumunun "Güncel Türkçe Sözlük"ündeki kayıtlara göre "Şişe sarılarak kor ateşte kızartılan kuzu bağırsağından yiyecek." anlamındaki "kokoreç" sözünü Rumlardan almışız. Ancak, sözcüğün kaynağı ve kökenine ilişkin farklı ve tartışmalı görüşler olduğunu, Türkçeye Yunancadan değil Arnavutça ya da Bulgarcadan geçtiğine dair iddialar bulunduğunu da belirtelim.

Dilimizdeki balık ya da diğer deniz ürünlerine ilişkin bazı sözcüklerin Rumcadan ödünçleme olduğu bilinmektedir. Ama koyun ya da keçi gibi Türk kültürünün ayrılmaz bir parçası olan küçükbaş hayvanlara ilişkin bir sözün Rumcadan alınmış olması şaşırtıcı değil mi sizce de? Benim için şaşırtıcı çünkü Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserindeki kayıtlara göre Türkler, taa 11. yüzyıldan beri koyun ya da keçi bağırsağından dolma yapmaktadır. Kültürümüzde bu denli eski bir geçmişe sahip olan yiyecek için başka bir dilden sözcük almak, sadece şaşırtıcı değil aynı zamanda üzücüdür.

Asıl konuya geçmeden kokoreç sözüne ilişkin birkaç kelam etmek yerinde olacaktır. Dilimizde kokoreç sözüne ilişkin ilk kayıtlar, nelerdi acaba? Bu konuda, Kıvanç İnanöz, Mustafa Erkin Özdemir ve Zülfer Erdem tarafından hazırlanmış olan "Türk Kültüründe Kokorecin Tarihsel Serüveni" başlıklı yazıda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

ÇIKMIŞ KIZ ÇIĞDAN DIŞARI

İngilizler, kendi kültürlerini en iyi yansıtan eserlerin 16. yüzyıl şairi William Shakespeare tarafından kaleme alındığı düşünür. Hatta kaybolması durumunda, onun eserlerinin İngiliz kültürünü yeniden diriltecek bir güce sahip olduğuna inanırlar. Bu inançla kurulan enstitülerde onlarca akademisyen, Shakespeare'in eserlerini inceleyip İngiliz kültürünün tarihsel kökenlerini tespit etmeye çalışır. Darısı bizim şairlerimizin başına diyelim…

Edebî metinler üzerinde kültürel incelemeler yapmak, hele hele tarihsel metinleri kültürel bir kaynak olarak kullanmak, kuşkusuz yerinde ve isabetli bir karardır zira edebi metinler, kültürün hem yaratıcısı hem de taşıyıcısıdır. Öte yandan sadece toplumsal hafızamızda yaşayan, şu ya da bu sebeple yazılı kaynaklara geçmemiş, bir yazar ya da şairin iltifatına mazhar olmamış, bir akademisyenin dikkatini çekmemiş kültürel unsuların da var olduğu bir gerçektir.

Sadece "ses ve söz"de yaşayan bu kültürel unsurlar, endemik bitkiler ya da nesli tükenmekte olan canlılar gibi korunmaya muhtaçtır. Sahip çıkılmaması durumunda kaçınılmaz biçimde kaybolup gidecektir. Hele üst sınıfın pek de itibar etmediği kültürel bir değerden bahsediyorsak durum daha da vahimdir. Öncesi "utanç" sonrası "iyi ki" olan bir kayboluşa dönüşür, bu hazin süreç.

Post-modern anlayışın, 20. yüzyılın ortalarından beri kültür dünyasındaki ast-üst ilişkisini yerle bir ettiği söylenebilir. Yazık ki Nasrettin Hoca'nın ifadesiyle bu "sen de haklısın" hâli, alt kültüre ait renklerin ya da seslerin yaşaması için çoğu zaman yeterli olmuyor. Bu seslerin de

YÜZÜ SUSUZ

Süleyman Çobanoğlu, "Kulluk" başlıklı şiirini, dedesinden duyduğu şu sözlerle bitirir: "Ayağın çobandır, dilin padişah." Çoban sözcüğündeki Yörük imasını söylemeye gerek yok. "Padişah dili" vurgusu biraz karmaşık geldi, bana. Türkçeye çok da itibar etmeyen, üstene Arap ve Fars şiirine meftun şairleri el üstünde tutan Osmanlı padişahlarını mı kastediyor, emin değilim. Ama şundan adım gibi eminim ki Yörükler siyaset ve iktidarın olmasa da Türkçenin padişahlarıyla aynı sözcükleri ve metaforları kullanıyor.

Bu iddialı cümleyi boşuna kurmuş değilim. İddiamı, Türkçenin bugünkü mantığı içinde pek karşılığı olmasa da bu yazıya başlık olarak seçtiğim "yüzü susuz" kalıp sözü üzerinden ispat etmeye çalışacağım, size. Ama önce, Türkçenin padişahları derken, Kaşgarlı Mahmut'u, Yusuf Has Hacip'i, Ahmet Yesevi'yi ya da Yunus Emre'yi kastettiğimi söyleyelim. Kuşkusuz başka isimler de eklenebilir.

Sözcüklerin tarihsel gelişimini yazılı metinler üzerinden takip etmek, artık çok kolay. Eskiden akademisyenlerin binbir zorlukla hazırlanmış olduğu takoz gibi kalın dizinlerin taranmasıyla yapılan bu zahmetli iş, tarihi metinlerimizin dijital ortama aktarılması sayesinde iyice kolaylaşmıştır. Bilgisayar ortamına aktarılmış eski metinlerde geçen arkaik bir sözcüğe sadece bir tuşa basarak ulaşabiliyoruz, artık. Üstelik bu kolaylık, örneklerin tamamını topluca verdiği için sözcüklerin bağlamına ilişkin bilgiler de sunmaktadır, okuyucuya. Ancak bu yazının başlığındaki kalıp sözde olduğu gibi yazılı kaynaklara geçememiş, sadece belli bir coğrafyaya sıkışıp kalmış sözlerin tarihsel

YUYUCU

Çocukken çok duyduğum ama bugün için kullanım sıklığı azalmış olan eski bir söze yazılı metinlerde rastladığımda, uzun zamandır görmediğim bir akrabama ya da dostuma kavuşmuş gibi sevinir ve mutlu olurum. Diyebilirim ki mesleğimin bana en keyif veren tarafı, bu güzel tesadüflerdir. Böylesi güzel rastlantıları uzatmak ve hasret gidermek için döner döner okurum, akrabam ya da dostum yerine koyduğum sözlerin geçtiği bölümleri. Sırf bu yüzden tarihi sözlükleri ya da ağız sözlüklerini hep elimin altında tutarım. Akrabalarımı ya da dostlarımı yanımda hissetmek güven ve huzur verir bana.

Çocukluğumda Yörüklerin sık kullandığı "Yüzünü yuyucular görsün." kargışının (beddua) neredeyse aynısına, Oğuz Türkçesiyle yazılmış eserlerin söz varlığından oluşan "Tarama Sözlüğü"nde rastlayınca nasıl sevindim, anlatamam.

Bizim Yörükler, canlarını sıkan, sinirlerini bozan, bu yüzden de bir daha görmek istemedikleri insanlar için kullanır bu kargışı ve kabaca "Seni görmeye tahammül edemiyorum, yüzünü cenaze yıkayıcılar görsün, öl de kurtulayım, senden." anlamındadır.

Konuya ilişkin iki örnek verilmiş, "Tarama Sözlüğü"nde. İlki 16. yüzyıl divan şairi Güvahi'nin *Pendname* adlı eserinden alınmış. Bilindiği üzere pendnameler okuyucuya öğüt vermek amacıyla yazılmış eserlerdir. Eser üzerinde yüksek lisans tezi yapan Dilek Erenoğlu'nun verdiği bilgilere göre Güvahi, 450 atasözüne yer vermiştir, kitabında. Ancak eserde sadece atasözü değil deyim, alkış ya da kargış gibi başka kalıp sözler de bulunmaktadır. "Yüzünü

CAN ALICI

Bilmem, katılır mısınız bana. Türkülerin söz varlığına çok itibar ederim, ben. Arkaik bir sözcüğün ya da tarihsel bir metaforun izlerini sürmek için sözlüklerden ziyade türkülere güvenirim. Bir türküde geçen sözcüğün biçimi ya da anlamı konusunda sözlüklerle türkü arasında çelişki görürsem hiç düşünmeden türkünün yanında yer alırım!

İşte size bir Kırşehir türküsü: "Dane Dane Benleri Var Yüzünde"

Kayıtların dediğine göre Türkü, Muharrem Ertaş'tan derlemiş ama hepimiz biliyoruz ki oğlu Neşet Ertaş sayesinde yaygınlaşmış ve meşhur olmuştur. Bugün gözden düşmüş olsa da 70'li yıllarda radyodaki müzik programlarının vazgeçilmez türküsü:

Dane dane benleri var, yüzünde
Can alıcı bakışları gözünde
Bin bir dat var, edasında nazında

Dünyada yardan datlı var m'ola
Sallanı sallanı gelen yar m'ola

Türküde geçen "cana alıcı" sözünün anlamları, Türk Dil Kurumunun genel ağ üzerinden hizmete sunduğu "Güncel Türkçe Sözlük"te şöyle sıralanmış:

1. *sıfat*, *mecaz*. En önemli, çarpıcı. "Şimdi bu meseleyi özetleyişimizin en can alıcı sebebine geliyoruz." Falih Rıfkı Atay.
2. *sıfat*, *mecaz*. Kahredici, kendinden geçirici, aşırı çeki-

BOĞAZINIZ ONGSUN

"Gökyüzü gibi bir şey bu çocukluk
Hiçbir yere gitmiyor."

Edip Cansever'in "Manastırlı Hilmi Bey'e İkinci Mektup" başlıklı şiirinde geçen bu dizeler beni kalbimden yakalıyor, her okuduğumda. Çocukluğuma ait renkler, kokular, sesler hatta tonlamalar ve tabi ille de sözcükler. Artık kimse bilmiyor, kimse kullanmıyor olsa da hâlâ dipdiri belleğimde.

Çocukluğumda, Tarsus'ta Bahşiş Yörükleri arasında "Afiyet olsun." yerine "Boğazınız ongsun." kalıp sözü kullanılırdı. Birini yemek yerken gördüğünüzde ya da gittiğiniz misafirlikte hane halkı sofrada ise mutlaka "Boğazınız ongsun." demeniz gerekirdi. Arapça "afiyet" ve Türkçe "olmak" sözlerinin birleşmesiyle oluşan "Afiyet olsun." da bilinirdi ama "Boğazınız ongsun." karşısında kullanım sıklığı çok düşüktü.

Okuduğum ya da kendi yaptığım akademik çalışmalar, kalıplaşmış sözlerin (ikilemeler, atasözleri, deyimler, alkış ve kargışlar / dualar ve beddualar gibi) belirgin bir takım dil özellikleri olduğunu göstermektedir. Mesela kalıplaşmış ifadeler, söz varlığımızın diğer unsurlarına göre daha millidir. Başka bir ifadeyle kalıplaşmış ifadelerde alıntı sözcük sayısı daha azdır. Ayrıca kalıplaşma, sözcüklerin dilde yaşam sürelerini uzatmaktadır. Sözcüklerin kalıp ifadelerde geçen biçimleri, diğer biçimlerine göre daha uzun ömürlüdür.

Bugün maalesef yerini "Afiyet olsun"a bırakmış olan "Boğazınız ongsun" ifadesi, Yörüklerin dilinde kalıplaşmış bir alkıştır. Bu kalıp ifadede geçen hem "boğaz" hem